

خلق عظیم در آئینه عرفان
بررسی و تحلیل سیمای پیامبر خاتم (ص) در متون منشور عرفانی
فارسی

مؤلفان:

دکتر مصطفی گرجی دانشیار دانشگاه پیام نور

عفت نادری نژاد

سرشناسه	: گرجی، مصطفی، ۱۳۵۱ -
عنوان و نام پدیدآور	: خلق عظیم در آئینه عرفان: بررسی و تحلیل سیمای پیامبر خاتم (ص) در متون مثنوی عرفانی فارسی / مولفان مصطفی گرجی، عفت نادری نژاد.
مشخصات نشر	: تهران: نو شناخت، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	: ۳۹۴ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۸۳۶۶-۰۰-۶
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
موضوع	: محمد (ص)، پیامبر اسلام، ۵۳ قبل از هجرت - ۱۱ ق. -- در ادبیات
موضوع	: ادبیات عرفانی فارسی -- تاریخ و نقد
شناسه افزودن	: نادری نژاد، عفت، ۱۳۴۰ -
رده بندی کنگره	: PIR ۳۸۷۶ / م۳ گ۴۱۳۹۴
رده بندی دیویی	: ۸۳۱ / ۸۶۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۱۴۰۵۴

خلق عظیم در آینه عرفان بررسی و تحلیل سیمای پیامبر خاتم (ص) در متون مثنوی فارسی

دکتر مصطفی گرجی (دانشیار دانشگاه پیام نور)
 عفت نادری نژاد

ناشر: انتشارات نو شناخت

چاپ نخست: ۱۳۹۴

شمارگان: ۷۰۰ نسخه

قیمت: ۲۰۰۰۰ تومان

نشانی: تهران، میدان ولیعصر، خیابان شقایق، کوچه ششم، پلاک ۴۷، واحد ۲.

تلفن: ۰۹۳۸۹۵۱۵۹۹۳

حق چاپ و نشر محفوظ است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۱	سخن ناشر
۱۳	پیشگفتار
۱۷	فصل اول: کلیات، مفاهیم و تعاریف و مروری بر پیشینه پژوهش
۱۹	مقدمه
۲۲	مروری بر پیشینه پژوهش پیرامون شخصیت و احوال پیامبر (ص)
۲۴	معرفی متون عرفانی و مؤلفان آن از قرن چهارم تا هشتم هجری
۳۷	پی‌نوشت فصل اول
۳۹	فصل دوم: بررسی و تحلیل سیمای پیامبر خاتم (ص) در متون مثنوی عرفانی فارسی
۴۱	مقدمه
۴۵	بخش نخست: سیم‌ترین مفاهیم مرتبط با موضوع نبوت و بازخوانی تصویری از پیامبر خاتم (ص)
۴۷	مهم‌ترین مفاهیم مرتبط با موضوع نبوت
۵۱	سیمای پیامبر اسلام (ص) در نگرش عارفان
۶۴	بازخوانی تصویری از محمد (ص) در مقوله «بون» در نگاه برخی از عارفان
۶۷	پی‌نوشت بخش نخست
۶۹	بخش دوم: انگیزه ارسال رسل و مسؤولیتهای پیامبران به ویژه خاتم الانبیاء در نگرش عارفان
۷۱	انگیزه ارسال رسل
۷۲	مسؤولیتهای محمد (ص) به عنوان پیامبر و خلیفه‌الله
۷۸	پی‌نوشت بخش دوم
۷۹	بخش سوم: انسان کامل و مراتب معرفتی بشر به‌ویژه معرفت محمد (ص) (محمّدشناسی)
۸۱	انسان کامل و مراتب معرفت بشر در نگرش عارفان
۸۴	مراتب معرفت و معرفت محمد (ص) (محمّدشناسی) شرط خداشناسی
۹۶	پی‌نوشت بخش سوم
۹۷	بخش چهارم: مهم‌ترین اوصاف و اطوار محمدیان و به ویژه خاتم النبیین در انگاره عارفان
۹۹	مهم‌ترین اوصاف و اطوار محمدیان، به ویژه محمد (ص) از نگاه عارفان
۱۰۰	مهم‌ترین اطوار و اوصاف (داشته‌ها و کرده‌ها) محمد (ص) در نگاه ابوسعید
۱۰۲	مهم‌ترین اوصاف حضرت محمد (ص) در نگاه قشیری
۱۰۵	مهم‌ترین اطوار و اوصاف محمد (ص) در نگاه هجویری
۱۱۱	مهم‌ترین اطوار و اوصاف محمد (ص) در نگاه عین‌القضاة

۱۱۸	مهم‌ترین اوصاف محمد (ص) در نگاه سهروردی
۱۲۰	مهم‌ترین اوصاف محمد (ص) در نگاه روزبهان
۱۲۹	مهم‌ترین اوصاف حضرت محمد (ص) در نگاه نجم رازی
۱۳۴	مهم‌ترین اوصاف و اطوار حضرت محمد (ص) در مقالات شمس‌الدین محمد
۱۳۹	مهم‌ترین اطوار و اوصاف (داشته‌ها و کرده‌ها) محمد (ص) در نگاه مولوی
۱۴۷	مهم‌ترین اطوار و اوصاف (داشته‌ها و کرده‌ها) محمد (ص) در نگاه کاشانی
۱۵۷	پی‌نوشت بخش چهارم
۱۶۱	بخش نهم: نگاهی به آیات و احادیث نبوی و تأویلهای تفسیرهای عارفان
۱۶۳	نگاهی به آیات و احادیث نبوی و تأویلهای تفسیرهای عارفان
۱۸۲	پی‌نوشت بخش پنجم
۱۸۵	بخش ششم: اهمیت جان و جان در قالب جسم و اهمیت علم و معرفت در زندگی
۱۸۷	اهمیت قلب و جان در قالب جسم از نگاه عارفان
۱۹۱	اهمیت علم و معرفت در زندگی در نگرش عارفان
۲۰۶	پی‌نوشت بخش ششم
۲۰۷	بخش هفتم: مسئله دین و دینداری و شرایط و مراتب آن در اقوال محمد مصطفی (ص)
۲۰۹	مسئله دین و دینداری و شرایط و مراتب آن در اقوال محمد مصطفی (ص)
۲۳۸	پی‌نوشت بخش هفتم
۲۴۹	بخش هشتم: گفتارها و داشته‌های پیامبر خاتم (ص) و شرایط پیروی از حضرت
۲۵۱	گفتارها، داشته‌ها و کرده‌های محمد (ص) در نگاه عارفان
۲۵۲	شرایط لازم و کافی پیروی از محمد (ص) از دیدگاه عارفان
۲۶۶	پی‌نوشت بخش هشتم
۲۶۷	بخش نهم: مقایسه پیامبران با محمد مصطفی (ص) یا با یکدیگر در نگاه عارفان
۲۶۹	مقایسه پیامبران با محمد (ص) یا با یکدیگر در نگرش عارفان
۳۰۶	پی‌نوشت بخش نهم
۳۱۱	بخش دهم: شطح‌گویی و سخنان متناقض‌مای برخی از عارفان
۳۱۳	مقایسه خود با پیامبر یا پیامبران دیگر
۳۲۰	عنصر پارادوکس با توجه به دو بُعدی بودن شخصیت پیامبر در نگرش برخی از عارفان
۳۲۳	بزرگنمایی خطا و اشتباه پیامبر در پیشگاه حق
۳۲۴	پی‌نوشت بخش دهم
۳۲۷	بخش یازدهم: جمع‌بندی اجمالی از فصل دوم

۳۲۹	جمع‌بندی اجمالی
۳۳۸	پی‌نوشت بخش یازدهم
۳۴۱	فصل سوم: نگاه منتقدانه و فراگیر به دیدگاه عارفان
۳۴۳	نتیجه‌گیری پایانی
۳۷۵	پیوست‌ها
۳۹۳	منابع و مآخذ

در تاریخ بشر انسان هایی به ظهور رسیده اند که یک جا و یک تنه توانسته اند آیینی تمام نمای اخلاق ماندگار بشری شوند. اینان هر جا بوده و زیسته اند پیغام آور اخلاقی زیستن بوده اند و یکی از اهداف زیستن شان بسط حداکثری معنویت به ویژه اخلاق معنوی بوده است.

یکی از سلسله های این دسته از آدمیان کم ظهور، پیامبر اعظم حضرت محمد(ص) است که جهانیان او را به نام «خلق عظیم» می شناسند و قرآن مبین نیز او را به این صفت ستوده و خود او نیز رسالت عظیم اش را بسط مکارم اخلاق دانسته است. از دید این پیامبر عظیم(ص) اخلاقی زیستن هم ممکن است، هم بایسته و هم بصرفه.

اهل اندیشه راجع به شخصیت و اخلاق پیامبر اعظم(ص) سخن گفته و درها سفته و چکامه ها و شعرها سروده اند اما به جرأت می توان گفت که نغزترین سخنان را در آثار عارفان می توان یافت. این دست آثار هم در دو حوزه نثر و نظم رده بندی شده اند و درباره هر یک از آنها نیز آثاری نوشته شده است. اما در حوزه نثر جدیدترین اثری که به بازخوانی و بازکاوی سیمای پیامبر(ص) اهتمام ورزید، اثر مستطاب خلق عظیم در آیین عارفان؛ بررسی و تحلیل سیمای پیامبر خاتم(ص) در متن و بافت عرفانی فارسی است که به خامه ی جناب آقای دکتر مصطفی گرجی و سرکار خانم عفت نادری نژاد به نگارش درآمده که الحق و الانصاف اثری ارجمند و شگرف در این حوزه است. اذعان می کنیم که خلق عظیم پیامبر(ص) در یک اثر قابل بیان نیست اما نویسندگان محترم آن در توان داشتند به کار بستند تا براساس نگره های عارفان، هدیه ای به آن انسان عظمی بکنند؛ هر چند در شأن و شایستگی آن حضرت نمی شود داد سخن داد.

بی شک این اثر می تواند برای علاقه مندان پیامبر اعظم(ص) اثری خواندنی، ارجاع دادنی و مطالعه آن توصیه کردنی باشد.

نشر نوشناخت از مساعی نویسندگان عزیز کمال تشکر را دارد.

پیشگفتار

یکی از مباحث مهم در مبادی و تأملات عرفانی و البته به تبع آن در متون عرفانی فارسی، شناخت جایگاه انسان به عنوان اشرف مخلوقات و عصاره هستی و هدف حیات (ارزش، هدف، فائده و نتیجه آن) است. انسانی که بر اساس نقل و استناد به وحی و عقل، جهان و حتی هستی دایره مدار او فرض شده است. در این میان برخی از انسانها به دلایل مختلف معرفتی و نوع زیست و سلوک، این امکان را داشته و یافته‌اند که بدون واسطه و حجاب با مبدأ هستی - عالم مابعد الطبیعه (متافیزیک) ارتباط مستقیم برقرار کنند که در قاموس دین و لسان ادیان به پیام‌آور یا پیام‌بر یا پیغام‌بر، برنامه‌دهنده‌اند. چگونگی و نحوه این ارتباط (ارتباط موجود فانی مع دو یعنی انسان با وجود نامتناهی و نامحدود یعنی مبدأ و خالق هستی) و وجه/ وجه‌الهام در نحوه این ارتباط در عوالم افسانه، اسطوره، دین و... به صورت و قالبهای مختلف تجلی و بازتاب یافته است که در این میان ادیان به دلایل تاریخی و متأخرتر بودن به نسبت اسطوره‌ها، افسانه‌ها، همواره سخن از کس/ کسانی گفته/ گفته‌اند که فراتر از انسانهای معمولی زیسته و البته‌اند و این امکان را یافته‌اند که شایسته ارتباط کلامی مستقیم با کانون و خالق هستی قرار گیرند. درباره نقش پیام‌بر و پیامی که با خود از عالمی (بالا) به عالم دیگر (پایین) می‌آورد، در متون مختلف و البته درخور فهم و نیاز افراد و اقوام جستارها و گفتارهای ثبت و ضبط شده است. یکی از این پرسشهای اساسی و جدی در ادوار مختلف و اقوام گوناگون این بوده است که اگر پیام‌آور و پیغام‌آوران نبودند تا پیام آن امر متعال نامتناهی (transcendental) را برای موجود متناهی (انسان) بیاورند؛ چگونه این موجود خاکی محدود در چنبره زمان و مکان محدود آن امر متعال پی می‌برد و توغل پیدا می‌کرد؟!

یکی از منابع ارزشمند برای درک این پیامها (متون مقدسی همچون اوستا، تورات، زبور، انجیل، قرآن) و شخصیت پیغام‌بران (پیامبر) متون عرفانی و شبه عرفانی هستند که در هر فرهنگ و تمدن، دینی معتبر و مرجع خواص و عوام هستند. متون عرفانی که صاحبان آنها عمدتاً از تجربه دیدار مستقیم یا غیرمستقیم خویش در ارتباط با پیام‌آوران همان مکتب دم زده‌اند. در این میان، عرفان اسلامی که به احتمال فراوان و قرائن متعدد برآمده از آخرین دین الهی است؛ سخن از دیدار با شخصیتی است که او را زنده هستی و عالم را طفیل وجودی او فرض کرده‌اند؛ انسانی که آخرین پیک و پیغام‌آور آن امر متعال (خالق هستی) بوده است. متون عرفانی فارسی که از سده ۴-۵ تبلور یافته و باقی مانده است،

تصویر و توصیف انسان کامل و آخرین رسول خداست که امکان درک و شناخت کامل آن حضرت بدون بازخوانی این دسته از متون دشوار است.

در این جستار و پژوهش ضمن اذعان به عدم درک و فهم همه این سخنان، تصاویر و توصیفات درباره آن حضرت از یک سو و وجود تحقیقات متعدد (در قالب کتاب، مقاله و پایان‌نامه‌ها) در متون مختلف عرفانی از سویی دیگر، به بررسی سیمای فقط و فقط پیامبر خاتم در متون منشور عرفانی (پانزده متن از امّهات متون از سده پنجم تا هشتم) از زوایای مختلف پرداخته است. البته باید گفت که درباره داستان پیامبران به ویژه پیامبر خاتم، کتب، رساله‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقاله‌های گوناگونی نوشته شده که جمع‌بندی و تحلیل خود این آثار نیز، نیازمند تحقیق مفصل است. اما آنچه در این پژوهش عرضه می‌شود خصوصیات رفتاری و عقلانی پیامبر اکرم (ص) بر اساس گفتار، اعمال و کردار (باطنی و درونی، ظاهری و بیرونی) اوست که از دیدگاه برخی عرفای نامدار قرن چهارم و پنجم تا هشتم هجری تدوین و تبیین و در عمده مورد بررسی و تحلیل شده است. آثار عارفانی چون ابوسعید ابوالخیر (ق ۴-۵، اسرارالاید)، ابوالقاسم قشیری (ق ۴-۵، رساله قشیری)، ابوالحسن هجویری (ق ۵، کشف‌المحجوب)، سن‌التضاه همدانی (ق ۵-۶، تمهیدات، مکاتبات و زبدة‌الحقایق)، شهاب‌الدین عمر سهروردی (ق ۶-۷، عوارف‌المارف)، روزبهان بقلی (ق ۶-۷، شرح شطحیات و عبهر‌العاشقین)، طاهر نیشابوری (ق ۶-۷، تذکرة‌الاولیاء)، نجم‌الدین رازی (ق ۶-۷، مرصاد‌العباد)، شمس تبریزی (ق ۶-۷، مقالات شمس)، محمد جلال‌الدین بلخی (ق ۷، فیه مافیه و مجالس سبعه)، عزالدین محمود کاشانی (ق ۸، مصباح‌الهدایه) در این زمره‌اند. عارفان مذکور علاوه بر آثار که شماره شد آثار دیگری نیز از خود به یادگار گذاشته‌اند که به چند دلیل در این مجموعه بررسی نشده‌اند. نخست اینکه برخی از آثار، عربی بوده و یا به صورت نسخه خطی هستند. مورد استفاده عموم قرار نگرفته‌اند و یا به صورت منظوم هستند که مجموعاً در اثر (آثار منشور فارسی عرفانی) نمی‌گنجیدند. اما مهم‌تر اینکه، بیان دیدگاه یک عارف در یک اثر، طیف و باور او را کاملاً روشن می‌کرد و نیاز به بیان اقوال تکراری از دیگر آثار آنها نبود.

با این توجه، نویسندگان این جستار ادعا دارند با وجود پژوهشهای ارزشمند در حوزه سیمای پیامبران الهی و با تأکید بر پیامبر خاتم در متون منظوم و متون عرفانی منظوم فارسی از یک سو و وجود پژوهشهای پراکنده در واحد مقاله؛ در متنی خاص از متون منشور عرفانی؛ پژوهشی کامل و جامع با محوریت امّهات متون منشور عرفانی فارسی (پانزده متن) و البته به صورت مقایسه‌ای انجام نشده است.

این اثر به سه فصل تفکیک شده است. فصل نخست؛ کلیات، مفاهیم و تعاریف است که در کنار آن مروری بر پیشینه پژوهش و شخصیت و احوال پیامبر^(ص) داشته و شخصیتهای عرفانی مورد پژوهش و آثار آنان را از قرن چهارم تا هشتم هجری معرفی کرده است. فصل دوم به دیدگاه‌ها و نقطه نظرات عارفان مذکور در متون منشور عرفانی فارسی در خصوص سیمای پیامبر خاتم^(ص) می‌پردازد. این فصل به دلیل اینکه در صدد است بینش و اندیشه و گفتار عارفان را مورد نقد و بررسی قرار دهد، خود به ترتیب در یازده بخش ذیل تقسیم شده است. مهم‌ترین مفاهیم مرتبط با موضوع نبوت و بازخوانی تصویری از پیامبر خاتم^(ص)، انگیزه ارسال رسل و مسؤولیتهای پیامبران به ویژه خاتم الانبیاء در نگرش عارفان، انسان کامل و مراتب معرفتی بشر به ویژه معرفت محمد^(ص) از دیدگاه عارفان، مهم‌ترین اوصاف و اطوار محمدیان و به ویژه خاتم النبیین در انگاره عارفان، نگاهی به آیات و احادیث نبوی و تأویلها و تفسیرهای عارفان، اهمیت قلب و جان در قالب جسم و اهمیت علم و دین در نگاه حضرت، مسئله دین و دینداری و شرایط و مراتب آن در اقوال محمد مصطفی^(ص)، گفته‌ها، داشت‌های رسول و شرایط پیروی از او در نگاه حضرت، مقایسه پیامبران با محمد^(ص) یا یکا گری در نگاه عارفان، شطح‌گویی برخی از عارفان و پارادوکسیکال موجودات عالم، ترتب مراتب و این فصل هستند که نهایتاً در بخش یازدهم به صورت اجمالی جمع‌بندی شده‌اند.

فصل سوم نتیجه‌گیری و جمع‌بندی کرد است که از مباحث و مطالب و اقوال این عارفان در همین باب (سیمای پیامبر خاتم) به صورت خلاصه‌ای استنتاج شده است. در پایان بر خود فرض می‌دانم از همه همکاران و دوستان که همراه و همیار من در انجام این مهم بودند؛ تشکر و قدردانی کنم. همچنین از دکتر حبیب‌الله قنبری، ناشر فرهیخته و فاضل سپاسگزارم که با صداقت و جدیت، اثر را پسندیدند و بر روی طبع آراستند.

مصطفی گرجی

دانشیار دانشگاه پیام نور

پاییز ۱۳۹۴